

PENGGUNAAN TUMBUH-TUMBUHAN DALAM PENGUBATAN TRADISIONAL ETNIK MURUT TAHOL DI SABAH: PENELITIAN TERHADAP UNSUR KEARIFAN TEMPATAN

Normadiah Nassir & Low Kok On

ABSTRAK

Etnik Murut Tahol yang tinggal di pedalaman Sabah memiliki kaedah pengubatan tradisional mereka yang tersendiri. Kaedah pengubatan etnik ini disebarkan secara lisan dalam kalangan anggota masyarakatnya. Kajian ini berasaskan kerja lapangan di beberapa buah kampung di sekitar Daerah Kecil Kemabong, Tenom. Dalam kajian ini, tumpuan pengkaji adalah terhadap penggunaan tumbuh-tumbuhan yang diamalkan oleh etnik Murut tahol bagi mengubati beberapa jenis penyakit fizikal. Seterusnya, unsur-unsur kearifan tempatan yang berkaitan dengan pengubatan tradisional etnik Murut Tahol turut dibincangkan. Dalam kajian ini, sebanyak 32 jenis tumbuh-tumbuhan yang berguna sebagai ubat-ubatan oleh etnik Murut Tahol telah berjaya didokumentasikan. Seterusnya, tumbuh-tumbuhan tersebut dikategorikan mengikut bahagian-bahagian tertentu seperti daun, batang, pucuk, kulit, buah dan akar yang berguna sebagai ubat-ubatan. Selain daripada itu, kajian ini mendapati bahawa etnik Murut Tahol turut memiliki beberapa unsur kearifan tempatan berhubung pengubatan tradisional seperti memiliki pengetahuan tentang kaedah mengenal pasti tumbuh-tumbuhan yang berguna sebagai ubat-ubatan; kaedah penyediaan tumbuh-tumbuhan yang mudah serta mempunyai pengetahuan tersendiri dalam memahami dan mentafsir maksud mimpi dan *sasampui* (mantera). Kebijaksanaan etnik Murut Tahol dalam mengenal pasti jenis tumbuh-tumbuhan yang sesuai dijadikan ubat berserta kaedah penyediaan ubat-ubatan yang ringkas telah menonjolkan kearifan yang ada pada etnik Murut Tahol sejak turun-temurun.

Kata kunci: Murut Tahol, pengubatan tradisional, tumbuhan, penyakit ringan, kearifan tempatan.

ABSTRACT

The Murut Tahol ethnic living in the interior of Sabah possess traditional healing methods that have been passed down orally through the members of their society. This study was carried out on several field

trips to several villages in the districts of Kemabong, Tenom. The focus of the study is the use of plants in the treatment of physical ailments that are practiced by the MurutTahol. The article also uncovers the elements associated with the folk wisdom of the traditional medicine among the Murut Tahol people. A total of 32 species of plants that are used as medicinal drugs by the Murut Tahol has been successfully documented and is furnished in this article. The plants are categorized according to specific parts such as leaves, stems, buds, bark, fruits and roots that are used as medicines. In addition, the study found that the ethnic group utilized these medicinal plants according to their folk wisdom which provides them with the knowledge to identify plants that are useful as medicinal drugs, to interpret dreams and also chants associated with healing known as *sasampui*. The folk wisdom that the Murut Tahols possess passed down from one generation to the next, helps them to identify the suitable type of plants for the healing of particular illnesses as well as the preparation of the medicine which is highlighted in this article.

Keywords: Murut Tahol, traditional healing, plants, minor ailments, folk wisdom.

PENGENALAN

Dalam satu tinjauan awal yang telah dijalankan oleh pengkaji di beberapa buah kampung yang didiami etnik Murut Tahol di Daerah Kecil Kemabong, semua informan yang ditemu bual memberitahu bahawa mereka ada mewarisi kaedah pengubatan tradisional daripada nenek moyang masing-masing. Rata-rata informan memberitahu bahawa mereka sering menggunakan pelbagai jenis tumbuhan dalam mengubati beberapa jenis penyakit ringan seperti sakit kepala, sakit perut, demam, selesema, batuk dan banyak lagi. Informan yang sama turut memberitahu bahawa mereka juga menggunakan binatang dan serangga tertentu bagi tujuan pengubatan. Namun begitu, tulisan ini hanya memberikan tumpuan terhadap pengubatan yang berasaskan tumbuh-tumbuhan sahaja.

Walaupun etnik Murut Tahol di Daerah Kecil Kemabong masih mengamalkan pengubatan tradisional, perkhidmatan perubatan moden yang disediakan di daerah tersebut pada masa ini telah memberi kesan terhadap amalan pengubatan tradisional mereka. Klinik-klinik kesihatan telah dibina berdekatan dengan kawasan tempat tinggal etnik Murut Tahol dan memudahkan mereka mendapatkan rawatan. Perkara tersebut secara langsung menyebabkan kaedah pengubatan tradisional diabaikan oleh golongan muda Murut Tahol yang sudah berpelajaran. Bagi mereka, pengubatan tradisional sudah tidak relevan dipraktikkan berbanding dengan perubatan moden yang lebih saintifik. Keadaan ini pula dikhuatiri menyebabkan warisan pengubatan tradisional Murut Tahol akan hilang.

Dalam sorotan literatur yang dilakukan, hanya dua buah penerbitan yang berkaitan dengan perubatan tradisional etnik Murut Tahol ditemui, iaitu kajian yang dilakukan oleh Kulip (2003) dan Kulip (2005). Kulip (2003) telah mengkaji jenis tumbuh-tumbuhan yang digunakan oleh etnik Murut Tahol dalam pengubatan tradisional mereka. Beliau telah membuat kerja lapangan di Kampung Murni Empat dan Kampung Murni Enam di daerah Nabawan dan Pensiangan. Pengkaji telah mendokumentasi sejumlah 19 jenis tumbuh-tumbuhan yang boleh digunakan sebagai ubat-ubatan oleh etnik Murut Tahol. Kajian oleh Kulip (2005) pula telah membuat perbandingan terhadap jenis tumbuh-tumbuhan yang digunakan oleh etnik Kadazandusun dengan etnik Murut di Sabah. Lokasi kajian Kulip (2005) ialah Kampung Murni Empat dan Kampung Murni Enam di daerah Nabawan dan Pensiangan juga, yang majoritinya terdiri daripada etnik Murut Tahol. Dalam kajian ini, Kulip (2005) telah berjaya mendokumentasikan sebanyak 81 jenis tumbuh-tumbuhan yang sama-sama digunakan oleh etnik Kadazandusun dan etnik Murut secara umum. Dalam konteks etnik Murut Tahol secara spesifik, kajian Kulip (2005) mendapati hanya terdapat lapan jenis tumbuh-tumbuhan yang digunakan oleh Murut Tahol, sama dengan kumpulan Murut lain serta etnik Kadazandusun. Nama saintifik kelapan-lapan tumbuh-tumbuhan yang disenaraikan oleh Kulip (2005) ialah *Aristolochia papillifolia*, *Blumea balsamifera*, *Costus speciosus*, *Curculigo latifolia*, *Elephantopus scaber*, *E. tomentosus*, *F. tinctori* dan *Homalomena*.

Kedua-dua kajian yang dilakukan oleh Kulip (2003) dan (2005) didapati tertumpu kepada dokumentasi jenis tumbuh-tumbuhan yang digunakan oleh Murut Tahol sahaja. Jika diamati, terdapat banyak lagi tumbuhan lain yang digunakan oleh etnik Murut Tahol sebagai ubat-ubatan yang tidak disenaraikan oleh Kulip (2003) dan (2005). Selain daripada itu, kajian Kulip (2003) dan (2005) selain bertujuan tidak menyentuh aspek kearifan tempatan dan pantang larang yang berkait dengan pengubatan tradisional etnik Murut Tahol. Oleh hal yang demikian, kajian ini bertujuan mengisi jurang penyelidikan yang ditinggalkan oleh Kulip (2003) dan (2005), iaitu menambahkan dokumentasi jenis tumbuh-tumbuhan yang tidak disenaraikan oleh Kulip (2003) dan (2005), membincangkan kearifan etnik Murut Tahol serta pantang larang yang bersabit dengan pengubatan tradisional mereka.

Metodologi yang digunakan oleh pengkaji dalam kajian ini ialah menerusi kerja lapangan (*fieldwork methodology*). Toelken (1996) dan Mohd Taib Othman (1982) mencatatkan bahawa kerja lapangan mengumpul bahan tradisi lisan adalah metodologi utama dalam penyelidikan yang berkait dengan bidang folklor (*folklore*), iaitu segala pengetahuan dan tradisi rakyat. Atas sebab penyembuhan

tradisional tergolong sebagai sebahagian daripada folklor, maka metodologi ini sesuai digunakan dalam kajian ini. Secara umum, terdapat tiga peringkat utama dalam metodologi kerja lapangan, iaitu peringkat pengumpulan data (*collecting data*), peringkat pendokumentasian hasil kerja lapangan (*archiving*) dan juga peringkat penganalisan. Sehubungan dengan kajian perubatan tradisional, Kulip (2003) dan (2005) turut menggunakan kaedah kerja lapangan dalam usahanya mendokumentasi jenis-jenis tumbuhan yang digunakan oleh etnik Murut Tahol di daerah Nabawan dan Pensiangan.

KONSEP KEARIFAN TEMPATAN

Kearifan tempatan merujuk kepada pengetahuan yang diperoleh dalam sesebuah masyarakat, komuniti mahupun seseorang individu berdasarkan kepada pengalaman serta pengumpulan jenis pengetahuan tertentu (Kamonthip, 2007: 1). Pengetahuan ini digunakan sebagai garis panduan untuk aktiviti harian manusia dalam hubungan dengan keluarga, jiran, penduduk kampung dan persekitaran mereka. Nyoman Utari Vipriyanti (2008: 4) pula mencatatkan kearifan tempatan sebagai unsur budaya tradisional yang berakar umbi dalam kehidupan manusia dan masyarakat yang berkait dengan sumber manusia, sumber budaya, ekonomi, keselamatan serta undang-undang. Menurut Nyoman Utari Vipriyanti (2008) lagi, kearifan tempatan boleh dilihat sebagai satu tradisi yang berkaitan dengan aktiviti pertanian, penternakan, pembinaan rumah dan sebagainya yang diturunkan dari satu generasi ke generasi yang lain. Berdasarkan definisi kearifan tempatan yang diberikan oleh Kamonthip (2007) dan Nyoman Utari Vipriyanti (2008), boleh dikatakan bahawa kearifan tempatan yang dimiliki sesebuah komuniti adalah ilmu pengetahuan yang dipelajari dan diperoleh melalui pengalaman tertentu dalam kehidupan dan diwarisi dari satu generasi ke generasi yang lain dalam kalangan masyarakat. Sehubungan itu, Roikhwanphut Mungmachon (2012: 176) mencatatkan;

Local wisdom is basic knowledge gained from living in balance with nature. It is related to culture in the community which is accumulated and passed on. This wisdom can be both abstract and concrete, but the important characteristics are that it comes from experiences or truth gained from life.

Bagi kearifan yang berkait dengan pengubatan tradisional, Patthira (2013: 6) mencatatkan bahawa kearifan tempatan yang dimiliki oleh pengamal perubatan merupakan kearifan tradisional yang menggunakan kefahaman kesihatan terhadap

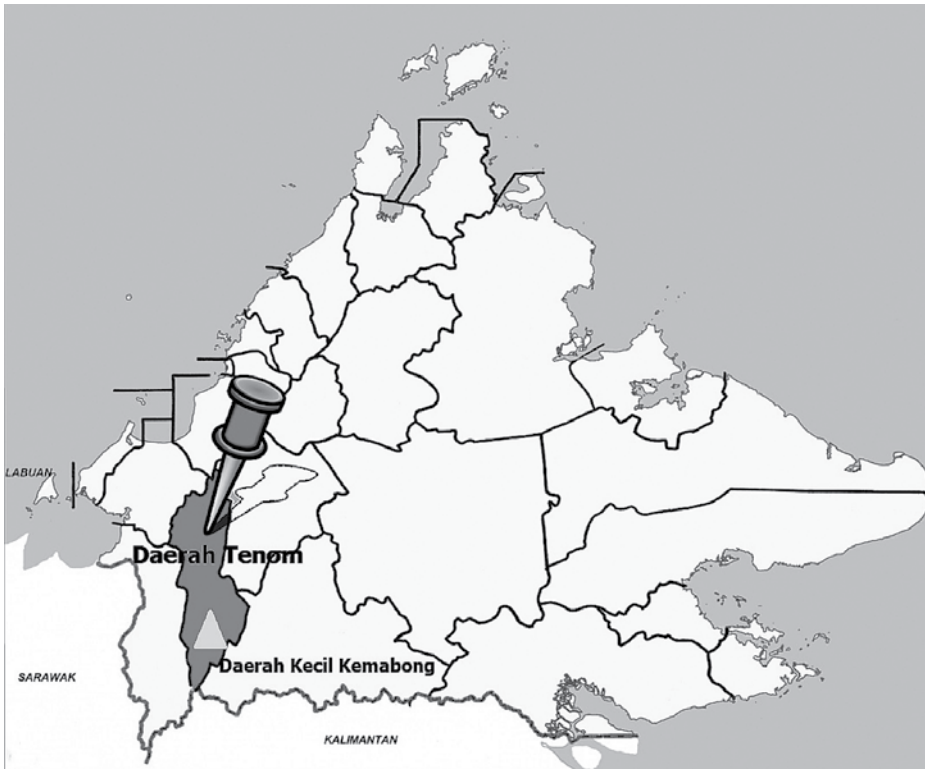
tubuh badan seseorang, minda serta masyarakat. Dalam mengubati orang sakit, pengamal perubatan lazim menggunakan sumber alam seperti tumbuh-tumbuhan herba sebagai bahan utamanya. A. Samad Ahmad (1998: ix) semasa membincangkan perubatan tradisional orang Melayu mencatatkan bahawa kaedah pengubatan tradisional Melayu dapat diertikan sebagai kaedah memanfaatkan sumber alam untuk mengubati sesuatu penyakit dari hujung rambut hingga hujung kaki. Norlizawati dan Rahimah (2013: 131) mencatatkan bahawa sepanjang perkembangan sejarah perubatan tradisional, amalan menggunakan sumber alam sebagai ubat-ubatan sememangnya telah lama wujud dalam kalangan masyarakat peribumi. Atas sebab fokus kajian ini tertumpu kepada tumbuh-tumbuhan yang digunakan sebagai ubat-ubatan oleh etnik Murut Tahol, maka yang dimaksudkan dengan kearifan tempatan dalam kajian ini berkait rapat dengan cara etnik ini menggunakan sumber alam sebagai ubat-ubatan. Selain itu, kebijaksanaan etnik Murut Tahol dalam mengenal pasti pelbagai jenis tumbuh-tumbuhan yang boleh digunakan sebagai ubatan-ubatan juga dianggap sebagai kearifan tempatan. Kearifan sedemikian merupakan kearifan yang bersifat kolektif.

KAEDAH KAJIAN

Dari segi kaedah kajian, terdapat tiga kaedah yang digunakan oleh pengkaji dalam sepanjang kerja lapangan yang dijalankan, iaitu kaedah temu bual secara individu (*in-depth interview*), kaedah temu bual berkumpulan (*focus group interview*) serta melalui pemerhatian secara langsung. Dalam konteks temu bual secara individu, pengkaji telah pergi ke rumah informan untuk mendapatkan maklumat yang berkaitan dengan pengubatan tradisional yang berasaskan tumbuh-tumbuhan. Dalam kaedah temu bual secara berkumpulan pula, pengkaji telah menjalankan sesi temu bual bersama beberapa orang informan secara serentak dalam satu sesi temu bual. Selain temu bual, pengkaji juga melakukan pemerhatian secara langsung dengan memerhatikan demonstrasi penyediaan perubatan tradisional yang dilakukan oleh informan. Pengkaji turut membuat pemerhatian secara teliti dan mengambil gambar jenis tumbuh-tumbuhan serta bahagian khusus pada tumbuhan tertentu yang digunakan sebagai ubat-ubatan. Bagi memperoleh pengalaman dan pendedahan dari segi proses penyediaan ubat-ubatan, pengkaji turut melibatkan diri secara langsung dalam penyediaan ubat-ubatan bersama informan Murut Tahol yang arif dalam bidang ini.

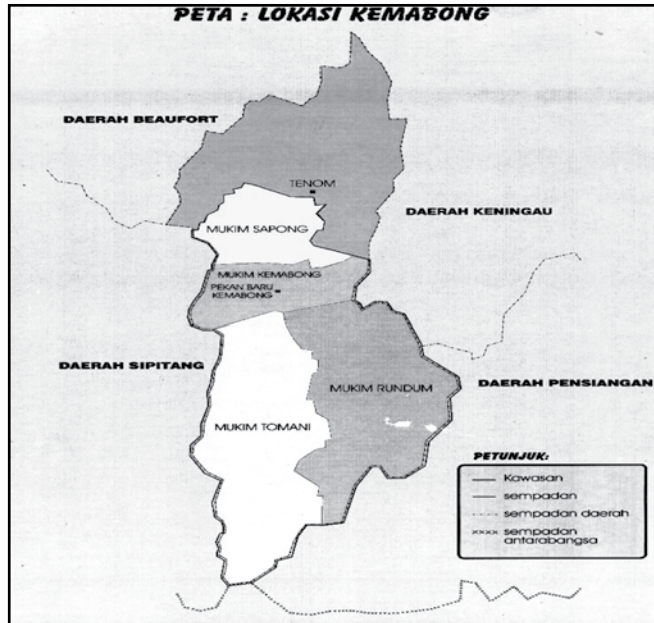
LOKASI TEMPAT KAJIAN

Lokasi kajian dalam penyelidikan ini tertumpu di sekitar Daerah Kecil Kemabong. Daerah Kecil Kemabong terletak di bawah pentadbiran daerah Tenom seperti yang ditunjukkan dalam Peta 1 (Daerah Tenom – warna kelabu) dan Peta 2 (Daerah Kecil Kemabong) berikut.

Peta 1 Peta daerah Tenom

(Sumber: Diubah suai daripada <https://en.wikipedia.org/map/Tenom>)

Peta 2 Pembahagian mukim di Daerah Kecil Kemabong (Sumber: Pejabat Daerah Kecil Kemabong, Tenom, 2014)

Daerah kecil Kemabong terbahagi lagi kepada empat mukim, iaitu mukim Sapong, Kemabong, Rundum dan Tomani. Mukim Sapong mempunyai sebanyak 39 buah kampung, mukim Kemabong mempunyai sebanyak 37 buah kampung; mukim Rundum mempunyai sebanyak 13 buah kampung dan akhir sekali mukim Tomani terdiri daripada 42 buah kampung (Pejabat Daerah Kecil Kemabong, 2014). Kedudukan keempat-empat mukim tersebut ditunjukkan pada Peta 2.

Terdapat dua kriteria penting yang diambil kira oleh pengkaji dalam membuat pemilihan lokasi kajian. Pertama, kampung yang dipilih sebagai tempat kajian ialah kampung yang dihuni oleh etnik Murut Tahol. Seterusnya, sesebuah kampung yang bakal dipilih harus mempunyai informan yang arif dalam soal pengubatan tradisional. Beberapa buah kampung yang telah dipilih sebagai lokasi kajian utama pengkaji dalam penyelidikan ini ialah Kampung Rumuli, Kampung Kemabong Baru, Kampung Imbon, Kampung Sugiang Ulu dan Kampung Kalibatang Lama. Kelima-lima buah kampung tersebut telah disyorkan oleh Ketua Kampung dan Ahli Jawatankuasa Kemajuan Kampung di Kampung Kemabong Baru. Menurut mereka, kebanyakan etnik Murut Tahol yang tinggal di kelima-lima buah kampung tersebut masih arif dalam hal-hal pengubatan tradisional. Oleh hal yang demikian, pengkaji telah memilih beberapa orang informan Murut Tahol yang sesuai di setiap kampung tersebut untuk ditemu bual kelak. Senarai nama informan disertakan dalam Lampiran 1.

Kesemua informan yang telah dipilih oleh pengkaji dalam kajian ini masih mengamalkan kaedah pengubatan tradisional menggunakan tumbuh-tumbuhan untuk mengubati penyakit ringan. Mereka mempunyai pengetahuan yang luas tentang perubatan tradisional. Pengamalan pengubatan tradisional untuk sekian lama menyebabkan mereka arif dalam mengenal pasti jenis tumbuh-tumbuhan yang berguna sebagai ubat. Pengkaji telah menjalankan kerja lapangan di kelima-lima buah kampung pilihan antara 23 Julai sehingga 4 Ogos 2014.

Selain lokasi kajian yang dipilih, pengkaji percaya terdapat banyak lagi etnik Murut Tahol yang tinggal di kampung-kampung turut memiliki pengetahuan dan kepakaran dalam bidang pengubatan tradisional. Atas sebab kekangan masa, pengkaji tidak dapat membuat kajian di setiap kampung Murut Tahol di Daerah Kecil Kemabong. Terdapat sesetengah kampung agak terpencil dan tidak dapat dihubungi dengan jalan tar, perjalanannya mengambil masa yang lama untuk dikunjungi. Faktor keselamatan turut menyebabkan pengkaji memilih lokasi kampung yang dilawati.

HASIL KERJA LAPANGAN

Dalam tempoh kajian dijalankan, pengkaji telah menemu bual 14 orang informan Murut Tahol di lokasi kajian. Sebanyak 32 jenis tumbuh-tumbuhan telah dikumpul. Dalam penelitian pengkaji terhadap pengkategorian yang telah dibuat oleh Kulip (2003) dan (2005), pengkaji ini mengkategorikan tumbuh-tumbuhan yang diperolehnya berdasarkan susunan abjad dari segi nama-nama saintifik. Pengkategorian seperti ini mudah dilakukan dan memudahkan pembaca mencari nama-nama tumbuhan yang telah disenaraikan mengikut abjad. Namun begitu, difikirkan adalah lebih baik dan mudah untuk pembaca mencari nama tumbuhan jika pengkategorian dibuat berasaskan nama tempatan. Kedua, adalah lebih sistematik jika tumbuh-tumbuhan yang dikategorikan dibahagikan menurut bahagian-bahagian tumbuhan tertentu seperti daun, batang, buah, kulit, pucuk dan akar. Maka, pengkategorian yang dibuat dalam laporan ini adalah berdasarkan nama tempatan menurut abjad serta dibahagikan kepada kategori daun, batang, buah, kulit, pucuk dan akar. Jadual 1 hingga Jadual 6 berikut ialah pengkategorian tumbuh-tumbuhan yang digunakan oleh Murut Tahol sebagai ubat-ubatan berserta jenis penyakit yang diubati.

Jadual 1 Penggunaan daun sebagai ubat-ubatan

Bil.	Tumbuhan		Fungsi Pengubatan
	(Nama Tempatan)	(Bahasa Melayu)	
1	<i>Raun nuh inangka</i>	Daun nangka	Kudis
2	<i>Raun nuh kirai</i>	Daun pohon nipah	Sakit perut
3	<i>Raunnuh kupi</i>	Daun pohon kopi	Menghilangkan panas dalam badan
4	<i>Raun nuh kasau</i>	Daun ubi manis	Bengkak pada bahagian kaki atau paha
5	<i>Raun nuh lias</i>	Daun bemban	Bisul dan sakit mata
6	<i>Raun nuh paras</i>	Daun lada	Menghilangkan gatal dan bisa gigitan haiwan
7	<i>Raun pamamavas ra inupi</i>	Daun senduduk hutan	Menghilangkan mimpi buruk (penyakit rohani)
8	<i>Raun nuh sahumau</i>	Daun serai	Sakit kepala
9	<i>Raun nuh tutuu lulyas</i>	Rumput tahi ayam	Membantu mengeluarkan nanah
10	<i>Raun nuh tawawo</i>	Daun pohon sembung	Mengecilkan peranakan selepas melahirkan (ibu)
11	<i>Raun nuh vunga jarak</i>	Daun pohon bunga jarak	Kencing manis
12	<i>Raun nuh vuyu</i>	Daun sirih hutan	Luka
13	<i>Raun nuh valilang</i>	Daun gelenggang	Panau dan kurap

Jadual 2 Penggunaan batang pohon sebagai ubat-ubatan

Bil.	Tumbuhan (Nama Tempatan)	Tumbuhan (Bahasa Melayu)	Fungsi Pengubatan
1	<i>Vatang nuh insasavu</i>	Batang pohon setawar	Menghilangkan batuk
2	<i>Vatang nuh imbalua</i>	Batang sejenis rotan	Penyakit kurang darah
3	<i>Vatang nuh layo</i>	Batang halia	Sakit-sakit badan dan buang angin
4	<i>Vatang nuh sahumau</i>	Batang serai	Buang panas
5	<i>Vatang nuh saie</i>	Batang pisang hutan	Mengubati bengkak pada kaki
6	<i>Vatang nuh tabu</i>	Batang tebu	Menghilangkan batu di dalam badan
7	<i>Vatang nuh vuntui</i>	Batang keladi	Luka

Jadual 3 Penggunaan buah sebagai ubat-ubatan

Bil.	Buah (Nama Tempatan)	Buah (Bahasa Melayu)	Fungsi Pengubatan
1	<i>Lipasau</i>	Buah lempaung	Menghilangkan rasa demam
2	<i>Piasau</i>	Buah kelapa	Buang panas
3	<i>Tingkauran/vangkala</i>	Buah nanas	Kencing manis (peringkat awal)

Jadual 4 Penggunaan kulit tumbuhan sebagai ubat-ubatan

Bil.	Tumbuhan (Nama Tempatan)	Tumbuhan (Bahasa Melayu)	Fungsi Pengubatan
1	<i>Kulapa nuh lancat</i>	Kulit langsung	Sakit perut
2	<i>Kulapa nuh tambailik</i>	Kulit pohon pulai	Mengubati sakit perut dan gastrik
3	<i>Kulapa nuh timpurok</i>	Kulit buah manggis	Sakit perut
4	<i>Kulapa nuh uani</i>	Kulit buah wani	Menghilangkan sakit gigi berlubang

Jadual 5 Penggunaan pucuk tumbuhan sebagai ubat-ubatan

Bil.	Tumbuhan (Nama Tempatan)	Tumbuhan (Bahasa Melayu)	Fungsi Pengubatan
1	<i>Pusuk kapayay</i>	Pucuk pohon betik	Penyakit malaria
2	<i>Pusuk liavas</i>	Pucuk pohon jambu	Sakit perut dan cirit-birit

Jadual 6 Penggunaan akar tumbuhan sebagai ubat-ubatan

Bil.	Tumbuhan (Nama Tempatan)	Tumbuhan (Bahasa Melayu)	Fungsi Pengubatan
1	<i>Vakah nuh alaf</i>	Akar lalang	Buang panas
2	<i>Vakah nuh kusul Taniou</i>	Akar jerangau	Menjauhi makhluk halus (penyakit rohani)
3	<i>Vakah nuh kikian</i>	Akar pokok tarap	Mengubati badan yang lesu

Hasil kerja lapangan mendapati bahawa bahagian daun tumbuhan paling banyak digunakan oleh Murut Tahol dalam aspek pengubatan tradisional mereka, iaitu sebanyak 13 jenis (Jadual 1). Bahagian pucuk tumbuhan pula mencatatkan penggunaan paling sedikit, iaitu dua jenis bahagian pucuk tumbuhan yang didapati berguna sebagai ubat-ubatan (Jadual 5). Bahagian batang tumbuhan adalah bahagian kedua paling banyak digunakan, iaitu sebanyak tujuh jenis (Jadual 2); diikuti dengan bahagian kulit tumbuhan sebanyak empat jenis (Jadual 4); bahagian akar tumbuhan sebanyak tiga jenis (Jadual 6) dan penggunaan buah sebagai ubat-ubatan, iaitu sebanyak tiga jenis juga (Jadual 3).

Jadual 1 hingga 6 turut menunjukkan terdapat beberapa bahagian tumbuhan yang berlainan seperti daun, batang, pucuk dan akar digunakan oleh etnik ini untuk mengubati jenis penyakit yang sama. Contohnya, daun pohon nipah (Jadual 1, No. 2); kulit langsung (Jadual 4, No. 1), kulit pohon pulai (Jadual 4, No. 2) dan kulit manggis (Jadual 4, No. 3) serta pucuk jambu batu (Jadual 5, No. 2) digunakan untuk mengubati penyakit yang sama, iaitu sakit perut. Kesemua tumbuhan yang disebutkan di atas tumbuh liar atau ditanam di sekeliling tempat tinggal etnik Murut Tahol. Jika mengalami sakit perut, pilihan bahagian tumbuhan yang banyak ini memudahkan orang kampung mencari tumbuhan yang paling dekat dengan tempat tinggal mereka.

Penggunaan tumbuh-tumbuhan dalam pengubatan tradisional etnik Murut Tahol di Kemabong dipengaruhi oleh faktor tempat tinggal mereka yang dikelilingi oleh pelbagai jenis tumbuh-tumbuhan. Hal ini disebabkan kawasan petempatan mereka yang terletak jauh di pedalaman Sabah. Dalam soal mengenal pasti jenis tumbuh-tumbuhan yang boleh digunakan sebagai ubat-ubatan serta kaedah penyediaannya memerlukan kearifan tertentu. Perbincangan seterusnya akan memberikan tumpuan kepada kearifan tempatan yang dimiliki etnik Murut Tahol dalam pengubatan tradisional mereka.

UNSUR KEARIFAN TEMPATAN DALAM PENGUBATAN TRADISIONAL ETNIK MURUT TAHOL

Seperti yang telah dijelaskan sebelum ini, tulisan ini akan mengupas tentang kearifan tempatan bersabit pengubatan tradisional yang dimiliki oleh etnik Murut Tahol secara turun-temurun. Terlebih dahulu, etnik Murut Tahol mempunyai cerita asal usul bagaimana nenek moyang mereka mempelajari kaedah-kaedah pengubatan tradisional. Menurut Kasut bin Matawang, Abau bin Andikor dan Inong bin Tunggaling (informan), pada asalnya nenek moyang Murut Tahol mengenal pasti jenis tumbuh-tumbuhan yang sesuai dijadikan ubat-ubatan daripada seekor *kahui* (orang utan) yang mengalami luka di kakinya. *Kahui* tersebut didapati meramas beberapa helai daun *vuyu* (sirih) sebelum diletakkan di bahagian lukanya. Perbuatan *kahui* tersebut telah diperhatikan oleh nenek moyang Murut Tahol, lalu ditiru oleh mereka. Setelah dicuba dan mendapati pengubatan sedemikian berkesan, maka pengetahuan ini disebarkan kepada penduduk kampung yang lain. Selain daripada *kahui*, etnik Murut Tahol juga mengetahui tumbuh-tumbuhan yang berguna sebagai ubat-ubatan daripada seekor burung. Menurut Majiun bin Kasut dan Alip binti Maang (informan), pada waktu dahulu seekor burung besar hinggap pada sepokon lada di dalam hutan. Burung tersebut menguis-nguis badannya

berulang kali dan seorang lelaki tua yang berada di situ melihat perbuatan burung tersebut. Sesudah lama bertenggek dan menguis badan di pohon lada, burung itu tiba-tiba mematak daun lada dan menguis daun tersebut pada badannya. Setelah beberapa lama, burung tersebut memakan buah lada lalu terbang. Lelaki tua yang melihatnya mendapati bahawa burung itu berbuat demikian disebabkan oleh badannya yang gatal dan daun lada digunakan untuk menghilangkan gatal tersebut. Lelaki itu kemudiannya memberitahu kepada ahli keluarga, rakan-rakan dan akhirnya ia tersebar ke seluruh kampung. Disebabkan itulah, maka Murut Tahol menggunakan daun lada untuk menghilangkan gatal pada badan.

Selain daripada itu, hampir semua informan yang ditemu bual memberitahu bahawa nenek moyang mereka mengenali jenis tumbuh-tumbuhan yang sesuai digunakan sebagai ubat melalui mimpi. Menurut Anduhun bin Malulur (informan), terdapat orang tua-tua dahulu yang telah bermimpi. Dalam mimpinya, terdapat seorang *matuoh lalairon* (lelaki yang sangat tua) menyuruhnya pergi ke dalam hutan dan memetik daun tumbuh-tumbuhan yang bergoyang walaupun tidak ada tiupan angin pada masa itu. Salah satu jenis daun yang disebut oleh informan ialah daun *lias* (daun bembun). Daun ini dikatakan boleh mengubati sakit mata dan bisul. Etnik Murut Tahol percaya bahawa *matuoh lalairon* yang masuk ke dalam mimpi itu telah dihantar oleh Aki Kaulung¹ (Pencipta) untuk membantu mereka. Jika diteliti, mimpi adalah unsur yang amat penting dalam kepercayaan tradisional etnik Murut Tahol. Menurut Campbell (1988: 48), mimpi ialah mitos masyarakat. Jika mitos dipercayai benar, maka dalam erti kata yang lain, mimpi juga dipercayai benar dalam kalangan masyarakat primitif. Dalam perubatan tradisional etnik Murut Tahol, Aki Kaulung dipercayai berkomunikasi dengan mereka dan membantu mereka mencari penawar kepada penyakit yang dialaminya. Sebagai perbandingan, etnik peribumi Sabah lain juga didapati mempercayai mimpi. Charles (2003: 12) mencatatkan bahawa bagi masyarakat Melayu di Sabah, jika terdapat pesakit atau ahli keluarganya yang terdekat bermimpi tentang punca kepada penyakitnya, maka mimpi tersebut dianggap sebagai petua bagi mengubati penyakitnya. Mimpi yang dimaksudkan itu bukanlah sesuatu yang luar biasa kepada mereka. Dengan kata lain, melalui mimpilah mereka memperoleh petua daripada kuasa ghaib kepada penyakit yang dihadapi oleh seseorang. Kepercayaan mimpi dalam kalangan orang Melayu yang sedemikian didapati mirip kepada kepercayaan etnik Murut Tahol.

Lazimnya, etnik Murut Tahol akan melafazkan *sasampui* (sejenis mantra) sebelum mereka mengambil sesuatu tumbuhan liar untuk dijadikan ubat. Menurut Abibun bin Langkan (informan), orang tua-tua Murut Tahol memberitahunya bahawa *sasampui* yang diwarisi mereka juga diperoleh melalui

mimpi. Penggunaan *sasampui* dalam kalangan etnik Murut Tahol berkait rapat dengan amalan dan pantang larang pengambilan tumbuh-tumbuhan sebagai ubat-ubatan oleh etnik ini. Menurut semua informan yang ditemu bual, mereka percaya bahawa dunia dan segala isinya diciptakan oleh Aki Kaulung (Pencipta etnik Murut Tahol). Aki Kaulung dipercayai telah meniupkan semangat ke dalam segala ciptaannya, termasuk tumbuh-tumbuhan. Oleh itu, setiap tumbuh-tumbuhan dipercayai mempunyai semangat penjaganya. Apabila seseorang ingin mengambil tumbuh-tumbuhan untuk dijadikan ubat-ubatan, orang berkenaan perlu menyatakan hasratnya, memohon izin serta meminta bantuan daripada semangat penjaga tumbuh-tumbuhan. Satu-satunya cara yang dianggap sopan adalah melalui pelafazan *sasampui*. Ketika ditemu bual, hampir kesemua informan enggan membekalkan *sasampui*, takut-takut jika diberitahu kepada orang lain *sasampuinya* akan hilang kuasanya. Tambahan pula, mereka mempunyai pantang larang bahawa *sesampui* tidak boleh diberitahu kepada sebarang orang. Berikut ialah satu contoh *sasampui* mengambil tumbuh-tumbuhan yang diperoleh pengkaji daripada seorang informan setelah pengkaji menuruti adat Murut Tahol dengan membawa seekor ayam jantan putih, sehelai sarung dan wang tunai berjumlah RM5.00.

Bahasa Murut	Penjelasan
<i>Ariuu... Kuru-kuh</i> <i>Rampoi vatang kamanis</i> <i>Uliang kamanisi</i> <i>Tuuh... Samila</i> Informan: Amba'as bin Ribie	<i>Sasampui</i> ini tidak dapat diterjemahkan ke dalam bahasa Melayu kerana bahasa yang digunakan adalah bahasa lama. Etnik Murut moden sendiri tidak memahaminya. Informan hanya memberitahu bahawa <i>sasampui</i> ini boleh dibaca sekiranya seseorang ingin mengambil sesuatu tumbuhan liar di dalam hutan untuk tujuan pengubatan.

Dalam penelitian pengkaji, masyarakat Melayu di Sabah dan Semenanjung Malaysia juga menggunakan mantera, jampi serapah atau doa secara meluas dalam bidang perubatan tradisional (Charles, 2003: 59, Norlizawati, 2013: 133, Saad Othman, 2013: 158 dan Hamidah Abdul Wahab, 2013: 92). Charles (2003: 59) dalam kajiannya mencatatkan bahawa orang Melayu di Sabah menggunakan doa dalam amalan pengubatan tradisional mereka. Doa digunakan oleh pengamal perubatan Melayu untuk memohon bantuan daripada Tuhan. Dengan melafazkan doa, pengamal perubatan mengharapkan agar Tuhan

membantu mereka memulihkan penyakit yang dihadapi oleh seseorang. Hamidah Abdul Wahab (2013: 92) di satu pihak yang lain pula mencatatkan bahawa mantera dan jampi digunakan sebagai petua perubatan masyarakat Melayu dalam mengubati kanak-kanak yang sakit perut dan petua perubatan ibu selepas bersalin. Walau bagaimanapun, penggunaan mantera oleh masyarakat Melayu pada hari ini banyak memasukkan unsur doa dan petikan ayat-ayat al-Quran. Hal ini menunjukkan bahawa penggunaan mantera oleh orang Melayu pada masa sekarang dipengaruhi oleh ajaran agama Islam. Dalam penggunaan mantera untuk tujuan perubatan, etnik Murut Tahol mempunyai pengetahuan tersendiri dalam memahami dan mentafsir maksud *sasampui*. Atas sebab bahasa yang digunakan dalam *sasampui* adalah bahasa lama yang jarang digunakan pada masa ini, maka hanya *lumahon* (bomoh), *ulun akatohom* (orang tua yang mempunyai azimat) dan *aki-aki aru-aru* (orang tua-tua yang berpengetahuan) dapat mentafsir maksud dan menggunakannya secara berkesan. Penggunaan *sasampui* harus disertai dengan amalan-amalan khusus. Semasa melafazkan *sasampui*, seseorang harus mengambil bahagian tumbuh-tumbuhan yang diperlukannya secara perlahan-lahan dengan menggunakan kedua-dua belah tangan. Jika seseorang pengamal perubatan tradisional semasa dalam perjalanan terserempak dengan tumbuhan yang dicarinya secara tiba-tiba, maka nama tumbuhan tersebut tidak boleh disebutnya. Seterusnya, seseorang pengamal akan menendang tumbuhan tersebut dan pengikutnya akan mengambil bahagian tumbuhan yang ditendangnya tanpa sebarang pertanyaan. Amalan sedemikian dilakukan untuk menurunkan tatacara mengambil tumbuh-tumbuhan yang bakal dijadikan ubat kepada pengikutnya. Jika seseorang pengamal tidak diiringi oleh sesiapa, maka tumbuhan yang dijumpainya secara tiba-tiba boleh terus diambilnya.

Pada hemat pengkaji, tindakan membaca *sasampui* dan amalan-amalan khusus yang dibincangkan di atas bertujuan untuk menjaga keharmonian antara manusia dan alam ghaib. Hal ini berkait rapat dengan kepercayaan mereka bahawa hubungan antara manusia dan makhluk ghaib harus sentiasa berada dalam keadaan yang harmoni. Sehubungan itu, Ismail Ibrahim (2012: 42) mencatatkan bahawa dalam sudut pandang dunia dan kepercayaan orang Murut, mereka perlu sentiasa berhati-hati ketika berada berdekatan dengan pokok-pokok besar, batu besar, gua batu, air terjun dan lain-lain yang dipercayai dihuni oleh makhluk ghaib tertentu. Mereka perlu berwaspada agar tidak menyinggung perasaan makhluk ghaib tersebut. Dalam konteks pengubatan tradisional, jika makhluk ghaib diganggu, dipercayai bahagian tumbuhan yang diambil akan hilang kuasa penyembuhannya. Lebih membimbangkan, ketidakharmonian antara dunia manusia dan makhluk ghaib akan menyebabkan orang yang ingin diubati bertambah sakit.

Selain kebijaksanaan mentafsir mimpi, melafazkan mantera dan amalan-amalan khusus, etnik Murut Tahol juga memiliki pengetahuan khusus berhubung lokasi di hutan mana tumbuhnya tumbuhan yang berguna sebagai ubat-ubatan. Sejak dari zaman dahulu, mereka telah tinggal di kawasan hutan. Oleh hal yang demikian, mereka mengenali banyak jenis tumbuhan yang sesuai dijadikan ubat-ubatan. Mereka mempunyai pengetahuan tentang hutan yang mempunyai pokok-pokok besar dan di kawasan manakah terdapat tumbuhan renek dan herba. Mereka turut mempunyai pengetahuan tentang kawasan hutan yang mana terdapat pelbagai tumbuhan yang berguna sebagai ubat-ubatan. Pengetahuan ini diperoleh melalui ajaran orang terdahulu, pengalaman sendiri serta kepekaan mereka terhadap tumbuh-tumbuhan di sekeliling. Oleh itu, apabila terdapat ahli keluarga atau orang kampung yang jatuh sakit, pengamalannya dengan mudah dapat mencari tumbuh-tumbuhan yang diperlukannya untuk mengubati penyakit.

Selain daripada itu, orang-orang tua Murut Tahol juga pandai dalam mengenal pasti ciri-ciri tertentu dalam tumbuh-tumbuhan yang boleh digunakan sebagai ubat-ubatan. Mereka dapat membezakan jenis-jenis daun, akar, batang dan kulit tumbuh-tumbuhan yang boleh digunakan sebagai ubat. Lumrahnya, bentuk, warna, bau dan rasa yang ada pada bahagian pelbagai tumbuhan dijadikan sebagai panduan. Menurut informan dalam kajian ini, antara perbezaan yang ketara pada permukaan tumbuh-tumbuhan, sama ada daun, akar, batang, pucuk ataupun buahnya adalah terletak pada kesan tompokan dan permukaannya (sama ada kasar ataupun lembut). Bagi membezakannya, pengamal etnik Murut Tahol akan merasanya dengan sentuhan di tapak tangan. Hal ini membolehkan mereka mengenal pasti sama ada sesuatu tumbuh-tumbuhan boleh digunakan sebagai ubat-ubatan ataupun tidak. Selain teknik sentuhan, etnik Murut Tahol juga mengenal pasti tumbuh-tumbuhan yang boleh dijadikan ubat dengan merasa cecair yang ada pada kulit sesuatu tumbuhan. Kaedah ini digunakan khas untuk mengubati penyakit *lontong* (penyakit spiritual angkara buatan orang). Dalam kes ini, pengamal akan memotong kulit *kulingkangon* (nama sejenis pohon yang berduri – Foto 1) dan merasai kepahitan cecairnya. Hanya pohon *kulingkangon* yang mempunyai cecair pahit akan digunakan sebagai penawar penyakit *lontong*.

Foto 1 Pohon *kulingkangon*

Perkara yang hampir sama juga disebut oleh Ahmad Faisal dan Nurul Wahidah (2012: 154), iaitu perhubungan antara rupa bentuk, warna atau bau sesuatu tumbuhan itu sering dikaitkan dengan jenis penyakit yang ingin diubati. Hal ini merupakan salah satu kaedah yang penting dalam menentukan tumbuh-tumbuhan yang boleh digunakan untuk tujuan perubatan. Dalam konteks ini, etnik Murut Tahol juga arif dalam mengenal pasti jenis tumbuh-tumbuhan yang boleh digunakan sebagai ubat dengan meneliti secara terperinci bahagian permukaan, bentuk, warna, bau dan rasa sesuatu tumbuh-tumbuhan.

Pengalaman turut mempengaruhi unsur kebijaksanaan yang dimiliki oleh etnik Murut Tahol dalam bidang perubatan tradisional. Rata-rata pengamal perubatan yang ditemu bual memberitahu bahawa nenek moyang mereka memperoleh ilmu pengetahuan pengubatan tradisional berdasarkan pengalaman mereka dalam mengubati pelbagai jenis penyakit yang dihidapi oleh ahli keluarganya. Menurut Enong Tunggaling (informan), tumbuh-tumbuhan yang digunakan sebagai ubat-ubatan oleh etnik Murut Tahol telah diamalkan oleh nenek moyang mereka sejak berkurun lamanya. Dengan kata lain, pengetahuan yang dimiliki mereka pada masa ini diwarisi daripada nenek moyang mereka. Sepanjang proses percubaan, terdapat banyak etnik Murut Tahol yang terkorban kerana ubat yang disediakan beracun atau tidak mendatangkan kesan positif terhadap sesetengah jenis penyakit. Berdasarkan percubaan demi percubaan, maka pelbagai jenis tumbuhan sama ada sesuai atau tidak sesuai digunakan sebagai ubat-ubatan telah dipelajari dan diketahui oleh mereka. Usaha mengubati pelbagai jenis penyakit oleh etnik Murut Tahol sejak dahulu menunjukkan bahawa etnik ini telah sekian lama memiliki kearifan dalam memilih tumbuh-tumbuhan yang berkhasiat untuk dijadikan ubat. Sehubungan

itu, Ahmad Faisal dan Nurul Wahidah (2012: 153) mencatatkan bahawa keinginan generasi terdahulu untuk mengetahui dan mendalami manfaat dan khasiat daripada tumbuh-tumbuhan semakin bertambah, bersesuaian dengan peredaran masa. Begitu juga halnya dengan etnik Murut Tahol yang sejak sekian lama mendalami khasiat dan kegunaan tumbuh-tumbuhan dalam usaha mereka menyembuhkan pelbagai jenis penyakit ringan.

Etnik Murut Tahol juga didapati arif dari segi kaedah penyediaan ubat-ubatan tradisional. Dalam pemerhatian pengkaji, semua informan telah mempelajari tatacara menyediakan tumbuh-tumbuhan sebagai ubat-ubatan daripada orang tua-tua mereka, iaitu ibu bapa dan datuk nenek mereka. Kerap kali mereka diajar menyediakan ubat-ubatan sama ada dengan cara menumbuk, merebus atau menapis sesuatu tumbuh-tumbuhan untuk mengubati penyakit tertentu. Sehubungan itu, Julius Kulip (2003: 84–92) dalam kajiannya mencatatkan bahawa antara kaedah yang digunakan oleh etnik Murut Tahol dalam menyediakan ubat-ubatan adalah dengan cara merebus, menumbuk, meramas dan menapis bahagian tumbuhan seperti akar, daun, buah dan lain-lain bahagian sebelum digunakan untuk mengubati penyakit. Sebagai contoh, Ramayah Langkan (informan) memberitahu bahawa bagi mengubati luka, daun sirih hutan boleh diramas atau ditumbuk dan hasilnya diletakkan di bahagian tubuh yang luka. Bagi penyakit dalaman seperti demam pula, daun pohon kopi boleh direbus dan diminum untuk menghilangkan demam tersebut. Kebanyakan kaedah penyediaan ubat-ubatan yang diamalkan oleh etnik Murut Tahol didapati sangat ringkas dan mudah dipelajari. Hal ini menyebabkan pengetahuan penyediaan ubat-ubatan dapat diwarisi dari satu generasi ke satu generasi lain dengan mudah. Keberkesanan ubat yang disediakan telah diuji secara turun-temurun.

Selain daripada etnik Murut Tahol, etnik peribumi di tempat lain turut menggunakan kaedah penyediaan ubat-ubatan tradisional mereka yang mudah. Norlizawati (2013: 135–141) mencatatkan bahawa dalam kaedah penyediaan perubatan tradisional masyarakat Melayu, bahagian-bahagian tertentu tumbuh-tumbuhan seperti daun, akar, kulit, batang dan lain-lain akan direbus, diramas, ditumbuk atau dibakar sebelum dijadikan ubat. Dalam kalangan masyarakat Melayu, daun gelenggang akan ditumbuk sehingga lumat dan ditapis pada badan untuk mengubati penyakit kulit seperti panau, kurap dan kudis buta. Sebagai perbandingan, etnik Murut Tahol juga menggunakan kaedah penyediaan ubat-ubatan yang hampir sama dengan orang Melayu. Bagi pengkaji, persamaan kaedah penyediaan ubat-ubatan tradisional dalam kalangan etnik peribumi yang berlainan ini membuktikan bahawa kaedah yang digunakan oleh mereka dalam menyediakan ubat-ubatan adalah diwarisi dari satu generasi ke generasi seterusnya.

RUMUSAN

Berdasarkan hasil kerja lapangan dan penelitian yang telah dibuat oleh pengkaji terhadap pengobatan tradisional etnik Murut Tahol di beberapa buah kampung di sekitar Daerah Kecil Kemabong, didapati etnik Murut Tahol masih kaya dengan ilmu pengetahuan tentang pelbagai jenis tumbuhan yang boleh digunakan sebagai ubat-ubatan. Etnik Murut Tahol yang tinggal di kawasan pedalaman Sabah didapati memiliki kearifan masing-masing berkaitan dengan penggunaan pelbagai jenis tumbuhan yang sesuai dijadikan ubat-ubatan. Kearifan yang dimiliki mereka berhubung rapat dengan faktor-faktor seperti kebiasaan mereka hidup hampir dengan kawasan hutan dan pengetahuan perihal ciri-ciri yang ada pada tumbuh-tumbuhan yang digunakan sebagai ubat serta mewarisi ilmu pengetahuan pengobatan jenis tumbuh-tumbuhan yang berkesan daripada nenek moyang mereka yang terdahulu.

Walaupun kini terdapat klinik-klinik kesihatan yang telah dibina di sekitar Daerah Kecil Kemabong, masih banyak etnik Murut Tahol di kampung-kampung yang mengamalkan pengobatan cara tradisional bagi mengubati pelbagai penyakit ringan yang mereka alami seperti luka, batuk-batuk, demam dan sebagainya. Dengan menggunakan sumber alam ini, khususnya pelbagai jenis tumbuhan sebagai ubat adalah lebih menjimatkan dan tidak menyusahkan, terutama bagi mereka yang tinggal jauh dari lokasi klinik kesihatan yang disediakan oleh pihak kerajaan. Pengetahuan berkenaan tumbuh-tumbuhan berubat dalam kalangan etnik Murut Tahol didapati sangat signifikan.

Secara keseluruhannya, terdapat beberapa unsur kearifan tempatan yang dimiliki oleh etnik Murut Tahol dalam mengenal pasti jenis-jenis tumbuh-tumbuhan yang sesuai dijadikan ubat. Begitu juga dengan kaedah penyediaan tumbuh-tumbuhan yang mudah seperti merebus, meramas, menumbuk dan membakar bahagian tumbuh-tumbuhan yang telah dikenal pasti. Selain daripada itu, mereka juga mempelajari asal usul pengobatan tradisional melalui cerita mitos dan legenda yang diwarisi secara lisan daripada orang tua-tua. Mereka juga mempunyai pengetahuan tersendiri dalam memahami dan mentafsir maksud mimpi dan *sasampui* (mantera).

Bagaimanapun, ubat-ubatan etnik Murut Tahol untuk sekian lama tidak diuji keberkesannya di makmal secara saintifik. Oleh hal yang demikian, permasalahan dari segi soal kebersihan dalam penyediaan ubat-ubatan; kesan sampingan ubat yang dimakan serta dos ubat yang tepat tidak diketahui orang. Maka, dicadangkan agar tumbuh-tumbuhan yang digunakan sebagai ubat oleh

etnik Murut Tahol diuji di makmal secara saintifik oleh pakar-pakar perubatan. Dengan berbuat demikian, ubat-ubatan tradisional etnik Murut Tahol berpotensi untuk dipasarkan dan dimanfaatkan oleh orang ramai. Akhir sekali, boleh dikatakan kearifan dari segi pengubatan tradisional yang diwarisi secara turun-temurun telah meringankan sesetengah penyakit yang dihadapi oleh etnik ini buat sekian lama.

PENGHARGAAN

Pengkaji merakamkan ribuan terima kasih kepada Kementerian Pelajaran Malaysia (KPM) yang memperuntukkan Geran LRGS/TD/2012/USM-UKM/KT/03 untuk menampung perbelanjaan pengkaji sepanjang menjalankan kerja lapangan di Daerah Kecil Kemabong, Tenom.

BIBLIOGRAFI

- A. Samad Ahmad (Peny). (1998). *Warisan perubatan Melayu*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Abd. Hakim Mohad. (2014). Spiritual journey of Murut Tahol in Sabah and it's effect to their headhunting practice. *International Journal of Social Science and Humanity*, Vol. 4 (6): pp. 426–429.
- Ahmad Faisal Abdul Hamid & Nurul Wahidah binti Fauzi. (2012). Perubatan Melayu tradisional: Kitab Tibb Pontianak. *Jurnal Al-Tamaddun*, Vol. 7 No. 1: pp. 149–162.
- Campbell, Joseph. (1988). *The power of myth*. New York: Anchor Books.
- Hamidah Abdul Wahab. (2013). Petua dan pantang-larang tradisional dalam alam Melayu Sarawak. *International Journal of the Malay World and Civilisation*, Vol. 1 No. 1: pp. 89–97.
- Ismail Ibrahim. (2012). *Warisan motif dan corak Murut*. Kota Kinabalu: Penerbit Universiti Malaysia Sabah.
- Ismail S. Charles. (2003). *Healing in Sabah: Mysteries of illness and well-being*. Kota Kinabalu: Sabah Museum.
- Julius Kulip. (2003). An ethnobotanical survey of medicinal and other useful plants of Muruts in Sabah, Malaysia. *Telopea*, Vol. 10 (1): pp. 81–98.
- Kamonthip. (2007). Local wisdom, environmental protection and community development: The clam farmers in Tambon Bangkhunsai, Phetchaburi Province, Thailand. *MANUSYA: Journal of Humanities*. Vol.10 No. 1: pp. 1–10.
- _____. (2005). Similarity of medicinal plants used by two native communities in Sabah, Malaysia. *Bioprospecting & Ethnopharmacology*, Vol. 1: pp. 81–85.
- Mohd. Taib Othman. (1982). *Manual for collecting oral tradition with special reference to South East Asia*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

- Nazarudin Zainun (Eds). (2013). *Kearifan tempatan: Pengalaman Nusantara, Jilid 1 – berasal dari akar*. Pulau Pinang: Universiti Sains Malaysia.
- Nyoman Utari Vipriyanti. (2008, July). Banjar adat and local wisdom: Community management for public space sustainability in Bali province. *Paper presented in IASC 2008 12th Biennial Conference*.
- Patthira Phon-ngam. (2013). A development of healthy promotion model by E-SAN holk healer's Wisdom. *Journal of Social Sciences, COES & RJ-JSS*, Vol. 2 No. 2: pp. 5–14.
- Roikhwaphut Mungmachon. (2012). Knowledge and local wisdom: Community treasure. *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 2 No. 13: pp. 174–181.
- Toelken, Barre. (1996). *The dynamics of folklore*. Logan, Utah: Utah State University Press.

NOTA

1 Ismail Ibrahim (2012: 38) dan Abdul Hakim Mohad (2014: 426-427) mencatatkan bahawa Aki Kaulung dipercayai sebagai sumber segala kuasa, datuk kepada segala kejadian serta pencipta langit dan bumi dalam kalangan etnik Murut Tahol.

LAMPIRAN 1 SENARAI INFORMAN

Bil.	Nama Informan (Umur)	Jantina	Tempat Tinggal	Pekerjaan
1.	Ramayah binti Langkan (69)	Perempuan	Kampung Rumuli	Petani
2.	Ralima binti Kasut (50)	Perempuan	Kampung Rumuli	Petani
3.	Majiun bin Kasut (40)	Lelaki	Kampung Rumuli	Petani
4.	Kasut bin Matawang (83)	Lelaki	Kampung Rumuli	Petani
5.	Inong bin Tunggaling (80)	Lelaki	Kampung Kemabong Baru	Petani
6.	Apai binti Remang (64)	Perempuan	Kampung Kemabong Baru	Petani
7.	Ukai binti Sayou (80)	Perempuan	Kampung Kemabong Baru	Suri rumah
8.	Justina binti Kasut (46)	Perempuan	Kampung Kemabong Baru	Suri rumah
9.	Abibun bin Langkan (68)	Lelaki	Kampung Imbon	Petani
10.	Ebos binti Rimang (57)	Perempuan	Kampung Imbon	Petani
11.	Amba'as bin Ribie (62)	Lelaki	Kampung Sugiang Ulu	Petani
12.	Alip binti Maang (60)	Perempuan	Kampung Sugiang Ulu	Petani
13.	Sabian bin Bangili (56)	Lelaki	Kampung Kalibatang Lama	Petani
14.	Ganit binti Basi (55)	Perempuan	Kampung Kalibatang Lama	Petani